

بررسی علل تنوع دیدگاه‌های متفکران مسلمان درباره نظریه فرگشت

دکتر صفیه صوفیان

گروه زیست‌شناسی، دانشگاه پیام نور اراک

چکیده

بررسی‌ها نشان می‌دهد مفسران اسلامی دیدگاه‌های مختلفی درباره نظریه فرگشت و تعارض احتمالی آن با قرآن کریم دارند. در این مقاله با جمع‌آوری و بررسی آرای متفکران در شش کشور مسلمان دنیا، یعنی ایران، پاکستان، ترکیه، مالزی، سوریه و مصر به دسته‌بندی دیدگاه‌های متفکران مسلمان می‌پردازیم؛ سپس علل تنوع آرای آنان را مورد بررسی قرار می‌دهیم و به تحلیل چرایی و چگونگی رویکردهای متنوع مسلمانان در برخورد با نظریه فرگشت می‌پردازیم. در بررسی مواجهه اندیشمندان مسلمان با نظریه فرگشت، چهار دیدگاه وجود دارد: **دیدگاه اول**؛ مخالفان نظریه فرگشت که به کلی نظریه فرگشت را به دلیل منافات ظاهری با قرآن رد می‌کنند. **دیدگاه دوم**؛ مخالفان نظریه فرگشت که اعتقاد دارند حتی در صورت صحت نظریه، تعارضی با قرآن وجود ندارد. **دیدگاه سوم**؛ نظریه فرگشت را پذیرفته‌اند و اتفاقاً آیات قرآن را مؤید آن می‌دانند.

دیدگاه چهارم؛ نظریه فرگشت را پذیرفته‌اند و قائل به تمایز بیانی زبان علم و زبان قرآن هستند. به نظر می‌رسد سه پارامتر در مواجهه آنان مؤثر بوده است: علم و تخصص متفکران، نوع دینداری فرد و میزان اشراف علمی متفکران اسلامی به نظریه فرگشت و زمان تاریخی پاسخ به مسئله. پیشنهاد می‌شود انواع دیدگاه‌های دینی در خصوص نظریه فرگشت در برنامه‌ریزی زیست‌شناسی ایران گنجانده شود تا دانش‌آموزان علوم تجربی با انواع رویکردهای دینی در مواجهه با مسائل علمی آشنایی پیدا کنند.

کلیدواژه‌ها: نظریه فرگشت، قرآن، متفکران مسلمان.

مقدمه

از زمان انتشار کتاب «درباره منشأ گونه‌ها» در سال ۱۸۵۹ توسط داروین، تاکنون مباحثات همیشگی بین موافقان و مخالفان نظریه فرگشت هیچ‌گاه متوقف نشده است. البته، نظریه داروین تا دهه‌های ۱۹۳۰ و ۱۹۴۰ و انتشار نظریه‌ای ظریف‌تر به نام سنتز نوین که تلفیقی از اندیشه‌های داروینی با تجربیات مندل و دیگران بود، عملاً مورد قبول واقع نشده بود (برایسن، ۱۹۵۱: ۵۰۲). امروزه، فرگشت با شواهد و مدارک علم ژنتیک مولکولی مورد پذیرش دانشمندان قرار گرفته، به طوری که نظریه فرگشت پارادایم حاکم

بر زیست‌شناسی نوین است، پایه و اساس آن را تشکیل می‌دهد و با شواهد بسیاری پشتیبانی می‌شود؛ به طوری که به گفته «تئودوسیوس دابژانسکی» هیچ چیز در زیست‌شناسی جز در پرتو فرگشت معنا نمی‌یابد (لودیش، ۱۳۹۲: ۱).

علم ژنتیک با نشان دادن شباهت‌های سلولی و مولکولی که بیانگر نظریه نیای مشترک در حیات بود، از نظریه فرگشت حمایت کرد. مطالعات ژنتیک بیانگر خویشاوندی ما با دیگر اشکال حیات است. برای مثال، ژنوم انسان نه تنها به میزان قابل توجهی با ژن‌های دیگر اعضای تیره نخستی‌ها هم‌پوشی دارد، بلکه حتی با ژنوم

باکتری‌ها نیز شباهت‌هایی دارد. ژنتیک به همراه کالبدشناسی تطبیقی، جنین‌شناسی، دیرین‌شناسی، زمین‌شناسی و دیگر علوم، شواهد غیرقابل بحث بیشتری برای نظریه فرگشت فراهم کرده‌اند (لودیش، ۱۳۹۲: ۱۰-۲) (برایسن، ۱۹۵۱: ۴۸۴).

فرگشت و مسیحیان

علی‌رغم اینکه جامعه علمی اغلب با صدایی رسا در تأیید داروین سخن گفته است، نظریات داروین هنوز بسیاری از مسیحیان را ناخرسند می‌کند؛ زیرا با روایت آفرینش در کتاب مقدس که به موجب آن خدا همه موجودات زنده و از جمله انسان

را یکی پس از دیگری و به‌طور کامل خلق کرد، در تضاد است. طرز مواجهه غربیان با نظریه فرگشت را می‌توان در سه گروه جای داد:

- برخی مسیحیانی که اغلب خودشان هم اهل علم و تحقیق هستند و نظریه فرگشت را قبول دارند. این عده معتقدند نظریه فرگشت با کتاب پیدایش مغایرت ندارد؛ زیرا کتاب پیدایش هیچ‌گاه با این قصد نوشته نشده که گزارشی علمی در مورد چگونگی آغاز جهان باشد. به اعتقاد این عده، خدا در سراسر روند تکامل دخیل بوده و نتیجه کار را هدایت و کنترل کرده است. خداوند به‌ویژه در فرایند تکامل انسان مداخله کرده است تا صورت خود را بر انسان نقش کند. خلاصه آنکه خداوند کماکان خالق جهان آفرینش است، منتهی برای آفرینش از شیوه تکامل استفاده کرده است. این عده از مسیحیان اذعان دارند که داروین دانشمند برجسته‌ای بوده و نظریه‌اش در بسیاری از زمینه‌ها، به‌خصوص در حیطة علم ژنتیک برکتی بزرگ بوده است.
 - مسیحیانی که نظریه فرگشت را خلاف تعلیمات دینی خود تلقی می‌کنند و با پذیرفته شدن و یا آموزش آن مخالفت می‌کنند. این گروه اکنون در کشورهایمانند آمریکا فعال‌اند و غالباً تعداد زیادی از اعضای جناح‌های محافظه‌کار بر ضد آموزش این نظریه در مدارس دولتی فعالیت می‌کنند.
 - خداناباوران که با ترویج نظریه فرگشت به انکار خداوند می‌پردازند (گلیشنی، ۱۳۹۰: ۵۲).
- (برایسن، ۱۹۵۰-۵۰۲: ۴۸۴)
(داوکینز، ۱۳۸۹: ۳۷۵).

فرگشت و متفکران مسلمان ایرانی

مفسران اسلامی دیدگاه‌های مختلفی درباره نظریه فرگشت دارند. از دیدگاه مخالف گرفته که فرگشت را رد می‌کند تا دیدگاه میانه‌رو و دیدگاه موافق فرگشت. به‌طور کلی با کمی اغماض می‌توان

دیدگاه‌های متفکران مسلمان را در چهار دسته تقسیم‌بندی کرد.

دیدگاه اول: مخالفان نظریه فرگشت که به کلی نظریه فرگشت را به دلیل منافات ظاهری آن با قرآن کریم رد می‌کنند.

جمعی از اندیشمندان مسلمان با بررسی نظریه فرگشت و دلایلی که به نفع آن اقامه شده است، این نظریه را فاقد اعتبار علمی می‌دانند و معتقدند آن ادله از اثبات این نظریه ناتوان‌اند. به اعتقاد این گروه، نظریه فرگشت فرضیه‌ای است که با همه ادله و شواهدی که به نفع آن اقامه شده است، حتی در صورت اثبات قطعی، تنها از عهده تبیین تغییرات جزئی در یک نوع از موجودات برمی‌آید و از عهده تبیین تغییرات کلی که به پیدایش انواع جدیدی منتهی شود (مدعای نظریه فرگشت) ناتوان است. براساس این دیدگاه، نظریه تکامل هیچ‌گاه داده علمی قطعی‌ای به حوزه علوم تجربی عرضه نکرده است تا به وسیله آن، آیات خلقت انسان مورد معارضه قرار گیرند. تعارض میان داده‌های علوم و آموزه‌های دینی، آن‌گاه قابل تصور است که نظریه علمی از فرضیه به قانون علمی مسلم تبدیل شده باشد و آزمایش‌ها، تجارب، دلایل و شواهد متعدد آن را تأیید کنند. در حالی که نظریه تکامل تنها در حد فرضیه باقی مانده است و هیچ یک از ویژگی‌های قانون علمی در آن دیده نمی‌شود. در فرض مذکور، تردید ناپذیر بودن وحی الهی که آیات آفرینش نیز جزئی از آن است، دلیلی محکم بر استثنای پذیر بودن قانون تکامل در خصوص انسان است (کلانتری، ۱۳۸۰: ۵-۳۰).

محمدتقی مصباح یزدی، نظریه خلقت قرآن را معجزه می‌داند و تصریح می‌کند که حقیقت اعجاز قرآن از منظر نظریه‌های علمی قابل فهم نیست. اولین انسان از خاک، نه تنها مقتضای ظاهر برخی از آیات قرآن است، بلکه مورد تصریح و نص برخی دیگر از آیات این کتاب آسمانی نیز هست. این تصریح، راه را بر هرگونه احتمال خلاف و از جمله احتمال تکامل تدریجی انسان از موجودات قبل از خود، مسدود ساخته است

(مصباح یزدی، بی‌تا، درس ۳۳).

به عقیده محمد حسین طباطبایی هم در هر حال، نظر قرآن خلقت ثبوتی و دفعی است و نظریه فرگشت از دید قرآن مردود است. محمدرضا نجفی اصفهانی و سیداسدالله خرقانی نیز از مخالفین نظریه فرگشت بودند (هاشمی، ۱۳۹۰: ۴۴-۴۹). علامه جعفری دلالت آیات قرآن کریم بر خلقت دفعی و مستقل انسان را دلالتی صریح می‌داند و در این باره چنین می‌گوید: «این مسئله چنان که از آیات قرآنی و فصل دوم از سفر اول که سفر تکوین تورات است، برمی‌آید به‌طور صریح خلقت انسان را نوع مستقل معرفی کرده است و اینکه انسان از نوع سابقی تحول پیدا نکرده است (علامه جعفری، بی‌تا: ۹۷-۱۰۷).

تعدادی از متفکران سنتی مسلمان فقط به طرح مباحث دینی می‌پردازند؛ ولی یک سری از عبارات علمی را نه تنها از متفکران جدید مسلمان قرض گرفته‌اند؛ بلکه با دیگران هم به اشتراک می‌گذارند. در اسلام همیشه ادعا می‌شود که بین قرآن و علوم سازگاری وجود دارد، افرادی مثل مولانا ابوالعلی مودودی که از متفکران مسلمان پاکستان هستند، زمانی که علم با قرآن سازگاری ندارد، علم را رد می‌کنند؛ هر چند در استدلالات خود از عبارات غیردینی هم استفاده می‌کنند (Kaya, 2012: 351-370).

این متفکران صریح‌ترین آیه در خلقت دفعی و مستقل را آیه ۵۹ سوره آل عمران مطرح می‌کنند که «در واقع مثل عیسی نزد خدا همچون مثل [خلقت] آدم است [که] او را از خاک آفرید سپس بدو گفت باش پس وجود یافت».

به‌طور کلی می‌توان گفت طرفداران این دیدگاه علامه جعفری، محمدحسین طباطبایی، محمدتقی مصباح یزدی، محمدرضا نجفی و سیداسدالله خرقانی، سیدجمال‌الدین اسدآبادی، مودودی، هارون یحیی و سیدحسین نصر هستند.

دیدگاه دوم: مخالفین نظریه فرگشت که اعتقاد دارند حتی در صورت صحت

نظریه، تعارضی با قرآن وجود ندارد.

بعضی متفکران اسلامی هنوز معتقدند که نظریه فرگشت فاقد دلایل متقن و محکم است و آن را نپذیرفته‌اند؛ ولی اذعان داشته‌اند که حتی اگر این نظریه در آینده تأیید شود، تعارضی با آیات قرآنی نخواهد داشت. علامه طباطبایی بر این مطلب تأکید می‌ورزد که برداشت آفرینش دفعی و مستقل نوع انسان از آیات خلقت، مبتنی بر ظاهر - نه نص - این آیات است و برداشت‌هایی از این دست، در صورت لزوم قابل تأویل و تطبیق بر دیدگاه‌های دیگر نیز هستند.

مرتضی مطهری نظریه فرگشت را نفی نمی‌کند ولی به فرگشت به صورت مجزا در مورد گونه‌ها باور دارد و داشتن اجداد مشترک برای انسان و میمون را انکار می‌کند. وی به این موضوع معتقد است که آیات قرآن به خلقت مستقل انسان اشاره دارد.

مرتضی مطهری می‌نویسد نظریه داروین یک فرضیه علمی است نه نظریه‌ای قطعی و مساوی با علم نیست و قابل ابطال می‌باشد از سوی دیگر بر مبنای این فرضیه علمی اگر بگوئیم تغییرات به شکل جهشی تا تدریجی اتفاق می‌افتند هیچ چیز از این‌ها با توحید منافات ندارد. همچنین اگر قائل به تحول تدریجی به تحول دفعی باشیم ممکن است تبدیل خاک به انسان به‌طور طبیعی در یک پروسه طولانی اتفاق بیفتد و اینکه یک پروسه طولانی به‌طور ناگهانی نیز رخ دهد امکان‌پذیر است. اگر فرض کنیم در شرایط طبیعی امکان ندارد ماده ناگهان و سریع تکامل خود را طی کند باید تناقض قطعی آن را با نص صریح دینی اثبات کنیم (مطهری، ۱۳۸۹: ۲۲۶)

آیت‌الله جعفر سبحانی نیز معتقد است «فرگشت الزاماً مبطل نظریه ناظم الهی نیست، زیرا طرفداران نظریه ناظم الهی می‌توانند بگویند که ناظم الهی برای خلق جهان و موجودات پیچیده‌تر طرح بلندمدتی برگزیده‌است (سبحانی، بی‌تا: ۹).

آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی می‌نویسد: «با اینکه بسیاری کوشش دارند میان این

فرضیه فرگشت [و مسئله خدانشناسی تضاد قائل شوند و شاید از یک نظر حق داشته باشند؛ چرا که جنگ شدیدی میان ارباب کلیسا از یک‌سو و طرفداران این فرضیه از سوی دیگر به وجود آورد، ولی امروزه برای ما روشن است که این دو با هم تضادی ندارند؛ یعنی ما چه فرضیه فرگشت را قبول و چه رد کنیم، در هر دو صورت می‌توانیم خدانشناسی باشیم. آیات قرآن هرچند مستقیماً درصدد بیان مسئله فرگشت یا ثبوت انواع نیست، ولی ظواهر آیات (البته در خصوص انسان) با مسئله خلقت مستقل سازگارتر است، هرچند کاملاً صریح نیست (مکارم شیرازی، ۱۳۶۴: ج ۱۱، ۱۷). ظاهر آیات خلقت آدم، بیشتر روی خلقت مستقل دور می‌زند؛ اما در مورد سایر جانداران قرآن سکوت دارد. مرتضی مطهری، علامه طباطبایی، آیت‌الله جعفر سبحانی و آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی از طرفداران این دیدگاه هستند

دیدگاه سوم: نظریه فرگشت را پذیرفته‌اند و اتفاقاً آیات قرآن را مؤید آن می‌دانند.

در این دیدگاه قرآن پژوهان به فرگشت تدریجی و پیوستگی نسلی تصریح می‌کنند. سبحانی براساس آیه ۴۵ سوره نور «و خداوند هر جنبنده‌ای را از آب آفرید؛ گروهی از آن‌ها بر شکم خود راه می‌روند، و گروهی بر دو پای خود، و گروهی بر چهار پا راه می‌روند؛ خداوند هرچه را بخواهد می‌آفریند، زیرا خدا بر همه چیز تواناست!» و آیه ۴ سوره جاثیه «و در آفرینش شما و جنبندگانی که در سراسر زمین پراکنده ساخته نیز نشانه‌هایی است برای جمعیتی که اهل یقین‌اند»، به بررسی نسبت این نظریه با اندیشه‌های اسلامی و به‌ویژه قرآن می‌پردازد. سبحانی نه تنها فرگشت را به‌طور کامل می‌پذیرد و آیات قرآن را مؤید آن می‌داند، بلکه از آن برای اثبات حقانیت آیات قرآنی نیز استفاده می‌کند. به طوری که رد کردن نظریه تکامل توسط مادی‌گرایان را بهانه‌ای برای مخالفت با وجود خدا می‌داند. او با تفسیری متفاوت از آیات قرآنی ادله‌ای

از قرآن بر تأیید نظریه داروین ارائه می‌کند. مهم‌ترین ادله ایشان آیه ۱۴۴ سوره انعام است: «شما را از نسل گروهی دیگر پدید آورده است» (مشکینی، بی‌تا: ۱۷) (سحابی، ۱۳۵۱: ۱۱) (بازرگان، بی‌تا: ۳۲-۵۶).

همچنین استدلال می‌شود پیش از این آدم، انسان‌های دیگری نیز وجود داشته‌اند؛ در قرآن حکایت گفت‌وگویی میان خدا و ملائکه است که براساس آن ملائکه از ویژگی‌های انسان و اینکه او در زمین فساد برپا می‌کند و خون می‌ریزد آگاه بوده‌اند و همین را دلیل مخالفت یا پرسش اعتراض آمیز خود نسبت به آفرینش انسانی دیگر عنوان کرده‌اند: «و چون پروردگارت بر فرشتگان گفت: من می‌خواهم در زمین جانشینی قرار دهم، فرشتگان گفتند آیا می‌خواهی در روی زمین موجودی قرار دهی که فساد کند و خون‌ها بریزد، با اینکه ما تو را به پاکی می‌ستائیم و تقدیس می‌گوییم؟ خداوند فرمود: من چیزهایی می‌دانم که شما نمی‌دانید» (بقره، ۳۰).

همچنین، در برخی روایات با تکیه به این آیات تأیید کرده‌اند که قبل از دوره کنونی، دوره‌های دیگری بر نوع بشر گذشته است که ملائکه از خونریزی و فساد آنان اطلاعاتی داشته‌اند. صاحب تفسیر المیزان در ذیل این آیه شریفه به روایت مشهوری از امام باقر(ع) در کتاب خصال مرحوم صدوق اشاره می‌کند و به همین نتیجه می‌گراید. مضمون آن روایت چنین است که: «خدای عز و جل از زمانی که زمین را آفرید، هفت دسته مردمان را روی آن آفرید که هیچ‌کدام از فرزندان آدم نبودند. آن‌ها را از ادیم زمین (خاک روی زمین) آفرید و در آن یکی پس از دیگری با عالم خود (شاید مراد از این، «شرایط ویژه خود» باشد) سکنی داد. سپس خدای عزوجل، پدر این بشر را آفرید و ذریه‌اش را نیز از وی خلق کرد» (طباطبایی، ۱۳۷۰: ۴، ۲۲۱ - ۲۳۱ و ۲۲۴ - ۲۲۵، ۱۶، ۳۸۴ - ۳۸۸).

علاوه بر این حدیث، احادیث دیگری نیز هست که همین موضوع را به بیان دیگری تأیید می‌کند. از جمله در روایت دیگری از حضرت امام صادق (علیه‌السلام) نقل

کرده‌اند که فرموده است: «شاید شما فکر می‌کنید که خداوند جز شما بشری نیافریده است، چرا! به خدا قسم که خداوند هزاران هزار بشر آفریده است که شما در آخر این سلسله قرار دارید» (صدوق، التوحید، ۲، ۲۲۷).

همچنین، نقل است که امام صادق (ع) فرمودند: «برای خدای عز و جلّ دوازده هزار عالم است که هر کدام آن‌ها بزرگ‌تر از هفت آسمان و هفت زمین است. هیچ کدام از (اهل) این عوالم برای خدا عالمی غیر از عالم خودشان نمی‌بینند و من حجت هستم برای همه این عالم‌ها» (مجلسی، بحارالانوار، ۲۷، ۴۱).

بنابر برخی روایات دیگر، خداوند موجوداتی شبیه به انسان به نام «سناس» را خلق کرده بود که قبل از خلقت انسان از بین رفتند (صدوق، علل الشرائع، ۱، ۱۰۴). بنابراین، دیدگاهی که بیشترین تأیید را دریافت می‌کند این است که پیش از حضرت آدم (علیه‌السلام) انسان وجود داشته اما به هر دلیل از میان رفته و منقرض شده است و آن‌گاه حضرت آدم بدون ارتباط با آدم‌های گذشته به‌طور کامل و مستقل آفریده شده است. متفکران دینی دیگر در جنوب آسیا مانند سید احمدخان و ابوکلام آزاد هم سعی در نشان دادن سازگاری نظریه فرگشت با قرآن داشته‌اند (kaya, ۲۰۱۲: ۳۵۷-۳۷۰).

دیدگاه چهارم: نظریه فرگشت را پذیرفته‌اند و قائل به تمایز بیانی زبان علم و زبان قرآن هستند.

استعاره به‌عنوان مهم‌ترین نوع مجاز و ساختارهای بیانی دارای اهمیت و جایگاه والای معرفتی و زیباشناختی است. در حوزه مطالعات ترجمه نیز بسیاری از صاحب‌نظران بر این عقیده‌اند که ترجمه استعاره دشوارترین بخش ترجمه یک متن است (قائمی، ۱۳۸۸: ۱۶۱-۱۸۴) (ژلتن، ۱۳۹۳: ۳-۱۲) (پورابراهیم، ۱۳۹۴: ۲۷-۴۷) (هوشنگی، ۱۳۸۸: ۹-۳۴) (امانی، ۱۳۹۱: ۱۰) و (کرد و زعفرانلو، ۱۳۸۹: ۱۱۵-۱۳۹). نظریه معنی‌شناسی شناختی (Cognitive

Semantics) برای نخستین بار به طرح سازوکارهای ذهنی و شناختی پرداخت که در سازماندهی معانی و مفاهیم بسیار تأثیرگذار هستند. منظور از سازوکارهای شناختی که برای اولین بار توسط جورج لیکاف و مارک جانسون در سال ۱۹۸۰ مطرح شد، ابزارهای شناختی مثل مجازهای مفهومی، استعاره‌های مفهومی، استعاره‌های تصویری و طرحواره‌های تصویری است که در ساماندهی و درک مفاهیم انتزاعی در ذهن انسان نقش دارند (پورابراهیم، ۱۳۹۴: ۲۵-۴۴). این مسئله درخصوص ترجمه متنی همچون قرآن کریم که کتابی است آسمانی و وحیانی، نمود و اهمیت بیشتری پیدا می‌کند (قائمی، ۱۳۸۸: ۱۶۱-۱۸۴) و (هوشنگی، ۱۳۸۸: ۹-۳۴). بر مبنای این دیدگاه که تمایز بیانی زبان علم و زبان دین است، نظریه تکامل و آیات آفرینش انسان در قرآن کریم، زبان‌های کاملاً متمایز و غیرمرتبطی برای بیان یک واقعیت دارند. درواقع منظور هرکدام از این دو زبان رسیدن به اهداف متفاوت مورد خواست هرکدام از آن دو حوزه بوده است. همین تمایز زبانی، سبب می‌شود که به‌طور کلی این دو (نظریه فرگشت و آیات آفرینش) رقیب یکدیگر قلمداد نشوند و وجود تعارض میان آن‌ها از ریشه منتفی شود (قراملکی، ۱۳۷۳: ۴۸).

بنابراین، زبان آیات مربوط به خلقت انسان از خاک، زبانی است که می‌خواهد مخاطب را آن‌گونه که باید به این مقصد برساند و همانند سایر آیات قرآن عهددار هیچ بار مثبت یا منفی‌ای برای حوزه‌های دیگر، از جمله حوزه‌های علوم طبیعی و زیستی نیست. این در حالی است که نظریه فرگشت که امروز در حوزه‌های علوم تجربی مطرح است، فقط تئوری‌ای علمی است و با بهره‌گیری از زبان خاص علم که وظایف مشخصی بر عهده دارد، به تبیین پدیده‌های عالم طبیعت پرداخته و چگونگی شکل‌گیری و ظهور انواع موجودات زنده جهان را با تفسیر علمی به انجام رسانده است. به‌کارگیری زبان علم نیز در تئوری‌های علمی، فقط از عهده مقاصد

علم برمی‌آید و حامل هیچ بار مثبت یا منفی برای حوزه دینی نیست. با توجه به مطالب بالا، آیات آفرینش و نظریه تکامل زبان‌هایی کاملاً متمایز و نامرتبط برای بیان یک واقعیت، یعنی خلقت انسان هستند. آیات آفرینش این واقعیت را با زبان دین و برای برآوردن اهداف دین و نظریه تکامل همین واقعیت را با زبان علم و برای برآوردن اهداف علم تبیین و تفسیر می‌کنند. آیاتی که اشاره به خلقت انسان دارند، آیات، به نحو استعاره و کنایه و در معنی مجازی، آورده شده‌اند. چون قرآن کتاب هدایت است، اگر مطلبی از تاریخ و سرگذشت پیامبران و سرنوشت پیشینیان، و یا از آفرینش زمین و آسمان و ماه و خورشید و ستارگان، از چگونگی خلقت جنین و از مسائل طبیعی یا از هر مقوله دیگر حتی مسائل قانونی و حقوقی، در آن بیان شده است، به منظور بهره‌گیری در امر هدایت بوده است (Asghar, Anila, Salman Ha, ۲۰۱۴: ۱-۱۵). (meed, KishaniFarahani, ۲۰۱۴: ۱-۱۵).

افرادى مثل علی شریعتی، احد فرامرز قراملکی و موسوی اردبیلی از پیروان این دیدگاه هستند. احمد حمدی آکسکی از متفکران ترکیه (۱۹۳۹) نیز معتقد است داستان خلقت انسان در قرآن قبل از آنکه یک واقعی تاریخی باشد، نقش هدایتی دارد و نباید آن را تحت‌اللفظی معنا کرد. محمود اقبال (۱۹۳۹) و مولانا محمودی (۱۹۳۸) نیز بر این اعتقادند که مراد از بهشت در داستان خلقت انسان در قرآن فضایی آرام و پر از شادی است و این داستان اشاره به آفرینش همه انسان‌ها و نه فقط حضرت آدم دارد و سجده فرشتگان بر انسان به معنای این است که انسان در بین همه موجودات انتخاب شده است. سیداحمدخان متفکر دینی دیگر ترکیه (۱۸۹۸) نیز نظریه فرگشت را پذیرفته و قائل بر این است که زبان قرآن زبان هدایت است (Kaya, ۲۰۱۲: ۳۵۱-۳۷۰).

بررسی مطالب مربوط به تدریس نظریه فرگشت در کتب درسی

زیست‌شناسی در کشورهای مسلمان

در بررسی‌هایی که در کتب درسی زیست‌شناسی در دوره دبیرستان در کشورهای مصر، ترکیه، سوریه، مالزی و پاکستان انجام شده، مشخص شده است که در برنامه درسی همه کشورهای فوق‌الذکر مباحث تاریخچه فرگشت، تئوری فرگشت، نظریه لامارک، نقد بر نظریه لامارک، تئوری داروین، انتخاب طبیعی، مدارک و شواهد دال بر نظریه داروین (پالینتولوژی، بیوژنوگرافی، آناطومی تطبیقی، جنین‌شناسی و موتاسیون) ارائه شده است.

بررسی کتب زیست‌شناسی در کشورهای مصر و ترکیه نشان می‌دهد که در این کتاب‌ها ادعا شده است که قبل از داروین افراد دیگری چون تالس، آناکسیمندر، ارسطو، ابن سینا، ابن رشد و فارابی هم اندیشه فرگشت را مطرح کرده بودند. همچنین در هیچ‌کدام از کشورهای مسلمان در کتب درسی هیچ اشاره‌ای به بخش فرگشت انسان نشده و به‌طور کلی نادیده گرفته شده است (Asgar, Anila, Salman Hameed, ۲۰۱۴: ۱-۱۵, KishaniFarahani).

بررسی تدریس نظریه فرگشت در کتب درسی رشته علوم تجربی در دبیرستان‌های ایران نشان می‌دهد که در نیمه دوم دهه ۵۰ تحولی کامل در کتاب‌های درسی اتفاق افتاد. سال ششم طبیعی به چهارم تجربی تغییر یافت. مؤلفان کتاب‌ها عوض شدند و کل محتوا و فرم کتاب زیست‌شناسی تغییر کرد. در ایران نیز بعد از تغییر محتوای کتب زیست‌شناسی در دوره دبیرستان فرگشت به‌طور کامل توضیح داده می‌شود بدون اینکه از تعارض آن با دین صحبتی شده باشد و همچنین هیچ اشاره‌ای به بحث فرگشت انسان در نظریه داروین نمی‌شود (یزدانی، ۱۳۹۵: ۱۲) و به نظر می‌رسد پاسخ به سؤالات دانش‌آموزان بسته به توان علمی و دینی بر عهده دبیر زیست‌شناسی باشد. بررسی تدریس نظریه فرگشت نشان می‌دهد که هنگام تدریس نظریه فرگشت و توضیح مبانی آن در سوریه و مالزی هیچ اشاره‌ای به آیات قرآنی نمی‌شود و مانند تدریس نظریه فرگشت در آمریکای

شمالی محدوده علم مجزا از محدوده دین است و ربطی به هم ندارند. اما در کشوری مثل پاکستان رویکرد کاملاً متفاوت است و از ادله قرآنی در تبیین نظریه فرگشت استفاده می‌شود. پاکستان تنها کشوری است که با استفاده از آیات قرآنی سعی در قبولاندن نظریه فرگشت دارد. به بیان دیگر، رویکردی دینی نسبت به علم دارند (Asgar, Anila, Salman Hameed, ۲۰۱۴: ۱-۱۵, KishaniFarahani). آنان با تکیه بر آیه ۴۵ سوره نور «خداوند هر موجود زنده‌ای را از آب آفرید»، استدلال می‌کنند هر جنینده‌ای با مستقیماً از آب آفریده شده و یا اینکه اصلش به آب باز می‌گردد و چون انسان نیز موجودی زنده است و قرآن مبدأ پیدایش هر موجود زنده‌ای را آب می‌داند، پس بر انسان هم اطلاق می‌شود.

مروری کوتاه بر دیدگاه‌های عرب‌های مسلمان سنی مانند حسین جیسر (۱۹۰۹)، محمود راشد (۱۹۳۵)، محمود غزالی (۱۹۹۶)، یوسف کاراوی (۱۹۲۶) و محمود امارا (۱۹۳۱) نشان می‌دهد متفکران مسلمان عرب در ابتدا نظریه فرگشت را پذیرفته، ولی متفکران سال‌های بعدی نظریه فرگشت را رد کرده و علیه آن به‌طور گسترده‌ای طراحی هوشمند مطرح کرده‌اند (shavit, ۲۰۱۵: ۱۷-۳۱).

طرفداران طراحی هوشمند معتقدند، بهترین توضیح برای پیچیدگی‌های جهان و موجودات زنده با فرض وجود خالق هوشمند محقق می‌شود، طراحی هوشمند در تضاد با فرگشت است. طرفداران این باور عقیده دارند که شواهد تجربی علم زیست‌شناسی و نیز برهان‌های ریاضی مؤید ادعاهای آن‌هاست. آن‌ها بر خلاف طرفداران سنتی آفرینش به وقوع تغییرات بسیار جزئی در موجودات در طول زمان‌های طولانی معتقدند و نیز به عمر طولانی حیات در کره زمین (و نه ۶۰۰۰ سال که در کتاب مقدس آمده) اذعان دارند. ویلیام دمیسکی و جان جونز از طرفداران مشهور آفرینش هوشمند هستند. از کتاب‌هایی که اخیراً در طرفداری از این باور نگاشته شده می‌توان به «مضاد سلول: DNA و شواهدی بر طراحی هوشمند»، تألیف استفان مایر

اشاره کرد. مایکل جی بهی نیز در کتاب جعبه سیاه داروین ضمن مخالفت با نظریه تکامل داروین، آفرینش هوشمند را به‌عنوان جایگزین مطرح کرده است. هواداران آفرینش هوشمند استدلال می‌کنند که ثابت‌های فیزیکی جهان هستی، مانند ثابت کیهان‌شناختی، ثابت گرانش، سرعت نور و ثابت پلانک به شکلی کاملاً دقیق تنظیم شده‌اند به نحوی که اگر مقادیرشان اندکی با آنچه که هست متفاوت بود، حیات به شکل کنونی‌اش پدید نمی‌آمد (عبداللهی‌راد، ۱۳۹۵: ۳۰۳-۳۳۲).

دانشمندان اسلامی با هر مذهبی به قوت اعتقاد دارند که اسلام با علم سازگاری دارد. در قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰ دانشمندان مسلمان از عدم منافات نظریه فرگشت با اسلام می‌گفتند و اینک در قرن ۲۱ به رد کردن تئوری داروینی پرداخته‌اند.

تحلیل و نتیجه‌گیری

لازم است یادآوری شود که یافته‌های علمی ثابت نیستند و در معرض تغییر هستند، از این رو معارضه نظریات علمی با آیات قرآن نیز محل بحث و گفت‌وگوی فراوان است. به‌طور کلی متفکران مسلمان بر اساس عقاید دینی به ایده‌های جدید احترام می‌گذارند ولی نحوه برخورد متفکران مسلمان با تئوری فرگشت یکسان نبوده است و هر یک از آن‌ها بنا بر نوع دینداری خود و مشرب فکری خود، با آن مواجه شده و نظر داده‌اند. در بررسی مواجهه اندیشمندان مسلمان با نظریه فرگشت به نظر می‌رسد چهار پارامتر در مواجهه آنان مؤثر بوده است:

۱. علم و تخصص متفکران،
 ۲. نوع دینداری فرد،
 ۳. میزان اشراف علمی متفکران اسلامی به نظریه فرگشت،
 ۴. زمان طرح مسئله.
- فهم تکرر دیدگاه متفکران مسلمان در نظریه فرگشت متأثر از این چهار پارامتر و فهم آن‌هاست. به نظر می‌رسد پیروان دیدگاه اول یعنی مخالفین نظریه داروین که برای رد نظریه داروین می‌کوشند، عمدتاً فاقد شناخت صحیح از نظریه داروین هستند و اساس زیست‌شناسی نظریه را به

سهامی انتشار.
13. Shavit, Uriya, 2015, The Evolution of Darwin to a "Unique Christian Species" in Modernist-Apologetic Arab-Islamic Thought, Islam and Christian-Muslim Relations, 26, 1, 17-32.

۱۴. صالحی، مجید، ۱۳۹۵، پیشنهاد روشی در پاسخگویی به تعارض نظریه تکامل داروین با اعتقادات اسلامی به استناد دروس معارف اسلامی، فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۶۶، صص ۷۱-۸۸.

۱۵. عبداللهی راد، هاله، ۱۳۹۵، بررسی نظریه طراحی هوشمند و چالش‌های آن با نظریه تکامل (آیا نظریه طراحی هوشمند یک نظریه صرفاً علمی است؟)، پژوهش‌های فلسفی، ۱۹، ۳۳۲-۳۰۳.

۱۶. فرامرز قراملکی، احد، ۱۳۷۳، موضع علم و دین در خلقت انسان، تهران: مؤسسه فرهنگی.

۱۷. قائمی، علیرضا، ۱۳۸۸، نقش استعاره‌های مفهومی در معرفت دینی، قهستان، ۱۴، ۱۶۱-۱۸۴.

۱۸. کلانتری، ابراهیم، ۱۳۸۰، تبیین موضع تعارض ظاهری نظریه تکامل و آیات آفرینش و آرای قرآن پژوهان در حل آن، قهستان، ۱۶، ۵-۳۰.

19. Kaya, veysel, 2012, Can the quran support Darwin? An evolutionist approach by two Turkish scholars after he foundation of the Turkish republic, the muslim world, 102, 351-370

۲۰. کوچش، ژلین، ۱۳۹۳، مقدمه‌ای کاربردی بر استعاره، شیرین پورابراهیم، تهران: سمت.

۲۱. گلشنی، مهدی، از علم سکولار تا علم دینی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۵۲.

۲۲. لودیش، ۱۳۹۲، زیست‌شناسی سلولی و مولکولی، خانه زیست‌شناسی، ۴-۱۷.

۲۳. نصر، سیدحسین، ۱۳۷۹، انسان و طبیعت، بحران معنوی انسان متجدد، عبدالرحیم گواهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

۲۴. طباطبایی، محمدحسین، ۱۳۷۰، تفسیر المیزان، محمدرضا صالحی کرمانی و سیدمحمد خامنه، ج ۴، ص ۲۴۷ و ۲۴۸.

۲۵. مشکینی، علی، بی‌تا، تکامل در قرآن، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

۲۶. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، ۱۳۶۴، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۲۷. مطهری، مرتضی، بی‌تا، آشنایی با قرآن، ج ۴، ص ۲۱۳.

۲۸. مطهری، مرتضی، ۱۳۸۵، مجموعه آثار جلد ۱، تهران: ۱۵۱-۱۵۱۴.

۲۹. مصباح یزدی، محمدتقی، بی‌تا، خلقت انسان از نظر قرآن، گردآوری محمود محمدی عراقی، قم: شفق.

۳۰. مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۹۲، انسان‌شناسی در قرآن، محمود فتحعلی.

۳۱. مصباح یزدی، محمدتقی، بی‌تا، معارف قرآن، درس ۳۳.

۳۲. میرسندهی، سیدمحمد، ۱۳۸۲، مطالعه میزان و انواع دینداری دانشجویان، پایان‌نامه دکترای جامعه‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.

۳۳. میرسندهی، سیدمحمد، ۱۳۸۶، رابطه ایدئولوژی و دین و تأثیر آن بر تنوع دینداری با تأکید بر ایران، متین، ۹-۳۴.

۳۴. هوشنگی، حسین، پرگو، محموددسیفی، ۱۳۸۸، استعاره‌های مفهومی در قرآن از منظر زبان‌شناختی، پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم، ۱، ۹-۳۴.

۳۵. هاشمی، منصور، ۱۳۹۰، یک مسئله، دو رویکرد: بررسی مقایسه‌ای تفاهای محمدرضا نجفی اصفهانی و سیداسدالله خرقانی بر نظریه، آینه پژوهش، ۴۰، ۴-۴۹.

۳۶. یزدانی، هما، ۱۳۹۵، تدبیر نظریه انتخاب طبیعی، چالش یا فرصت، فصلنامه رشد آموزش زیست‌شناسی، ۱۰۲.

فکری صلب و قالب گرفته‌ای است که راهی به بیرون از آن نیست. هر دو رویکرد از ابتدا بوده است و خواهد بود؛ اما بسته به شرایط اجتماعی و نوع دینداری عالمان و علم روز گاه تفوق با یکی و گاه با دیگری بوده است. در پایان با توجه به اینکه هم‌اکنون پاسخگویی به پرسش برخی دانشجویان کلاس‌های درس معارف اسلامی درباره تعارض نظریه تکامل داروین با اعتقادات اسلامی با چالش روبه‌روست (صالحی، ۱۳۹۵: ۷۱-۸۸)، پیشنهاد می‌شود انواع دیدگاه‌های دینی در خصوص نظریه فرگشت در برنامه درسی کتب زیست‌شناسی در ایران گنجانده شود تا دانش‌آموزان علوم تجربی با انواع رویکرد دینی در مواجهه با مسائل علمی آشنایی پیدا کنند.

پی‌نوشت

1. On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life

منابع

1. Asghar, Anila, Salman Hameed, and Najme Kishani Farahani. 2014. Evolution in biology textbooks: A comparative analysis of 5 Muslim countries, Religion & Education, 41.1, 1-15.
۲. امانی، رضا، شادمان، یسرا، ۱۳۹۱، چگونگی معادل‌یابی استعاره‌های قرآنی در فرایند ترجمه، مطالعات قرآن و حدیث، ۲.
۳. بازرگان، مهدی، بی‌تا، توحید و طبیعت و تکامل، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۴. براینسن، بیل، ۱۳۹۳، تاریخچه تقریباً همه‌چیز، محمدتقی فرامرزی، تهران، مازیار.
۵. پورابراهیم، شمیرین، ۱۳۹۴، سازوکارهای شناختی و نقش آن‌ها در مفهوم‌سازی دعا، زبان شناخت، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱، ۲۷-۴۷.
۶. جعفری، محمدتقی، ۱۳۸۶، آفرینش و انسان، مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری.
۷. حاجیان، خدیجه، کرد زعفرانلو کامبوزیا، عالیه، ۱۳۸۹، استعاره‌های جهتی قرآن با رویکرد شناختی، نقد ادبی، ۹، ۱۱۵-۱۳۹.
۸. داوکینز، ریچارد، ۱۳۸۹، ساعت‌ساز نابینا، محمود بهزاد - شهلا باقری، تهران، مازیار.
۹. ذوالفقاری، ابوالفضل، ۱۳۸۷، رابطه میزان و نوع دینداری با نگرش به ارزش‌های دموکراتیک، پایان‌نامه دکتری، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبایی تهران.
10. RieXinger , Martin , 2009, Responses of south Asian Muslims to the theory of evolution Die Weit des Islam's 49, 212-247.
۱۱. سبحانی، جعفر، بی‌تا، داروینیسم یا تکامل انواع، قم: انتشارات توحید.
۱۲. سبحانی، بدالله، ۱۳۵۱، خلقت انسان، تهران: شرکت

درستی فرانگرفته‌اند و به نظر می‌رسد رویکرد ایدئولوژیک و تا حدی هم سیاسی دارند. با تطبیق و مقایسه کار متفکران دینی عرب‌زبان در سال‌های مختلف نشان داده می‌شود گرفتار ضدفرگشتی از سوی مسلمانان عرب‌زبان با تغییرات نظرات ضد داروینی آمریکایی‌ها در ادبیاتشان تطبیق می‌کند و در نتیجه با الگوبرداری از ادبیات مدرن آمریکا، نظریه داروین را به‌عنوان فرضیه یا تئوری مطرح می‌کنند که مورد پذیرش قرار نگرفته است. متفکران مسلمان ترک زبان مثل مودودی و نویسندگان دیگر که از مفهوم طراحی هوشمندانه دفاع می‌کنند، هیچ‌گاه مورد پذیرش جدی قرار نگرفته‌اند. انگیزه اصلی این نوع دفاعیات به دلیل این است که این علما مفهوم فرگشت را بدون دانستن مفهوم «انتخاب طبیعی» درک کرده‌اند و نسبت به آن آگاهی کامل ندارند. در سال‌های اخیر هارون یحیی اندیشمند اهل ترکیه در حال گسترش تبلیغات ضد فرگشتی خود از طریق اینترنت از سال ۱۹۹۹ است. حملات علیه داروینیسم، ابزار مناسبی برای مخالفت با یافته‌های ماتریالیسم است. تفاوت متفکران مسلمان جدید با متفکران مسلمان سنتی در این است که متفکران جدید دقیقاً مطابق متن قرآن یا به عبارتی معنای تحت لفظی را در نظر نمی‌گیرند و فرم را از محتوی جدا می‌کنند. می‌توان گفت فاصله زیادی بین متفکران سنتی و متفکران جدید وجود دارد. متفکران جدید اسلامی نظریه فرگشت را به‌طور کامل پذیرفته و تأیید می‌کنند زیرا که از توانایی دین برای توضیح پدیده‌های طبیعی مطمئن هستند.

در دیدگاه اول و دوم که متفکران به‌شدت علیه تئوری داروین صحبت می‌کنند ملاحظاتی دیگر برایشان اهمیت دارد. یکی از جنبه‌هایی که باعث اتحاد مخالفان تئوری فرگشت است، این است تلاش تئوری‌های مدرن را علامت ضعف انسان در شناخت حقیقت تفسیر می‌کنند.

دیدگاه سوم و چهارم دارای رویکردی مبتنی بر علم و عقل است. رویکرد در دیدگاه اول و دوم رویکردی مبتنی بر این امر است که در آن جواب مسئله‌ها از پیش مشخص است. این رویکرد محصول نظام